

JSOU ZÁCHRANNÉ PROGRAMY ZBYTEČNÝM LUXUSEM NEBO PŘÍKLADEM DOBRÉ PRAXE?

JANA ZMEŠKALOVÁ

RNDr. JANA ZMEŠKALOVÁ

Mezi lety 2009 a 2013 byla zaměstnána na Agentuře ochrany přírody a krajiny, oddělení záchranných programů, a následně na oddělení druhové ochrany. Profesně se věnovala zejména koordinaci záchranných programů rostlin. Od roku 2013 působí na Ministerstvu životního prostředí, oddělení druhové ochrany, které od roku 2016 vede. Na MŽP se věnuje mj. přípravě nových záchranných programů a programů péče a také implementaci tzv. malého grantového schématu z EHP fondů. V poslední době se také zabývá problematikou poskytování náhrad škod způsobených vybranými zvláště chráněnými živočichy, přípravou aktualizace seznamu zvláště chráněných druhů a celkovému vyhodnocení efektivity nastavení systému druhové ochrany v ČR.

Nejen díky dvouletému boomu aktivit z tzv. Norských fondů je o záchranných programech a programech péče stále více slyšet. Programy jsou kontroverzním námětem diskusí již řadu let a v následujícím období schvalování mnoha nových rozhodně i nadále budou.

Odpověď na otázku z nadpisu není jednoznačná a obě její varianty mají své zastánce v komunitě ochranářů i mimo ni. Nežádka jsou slyšet názory, že je vybraným druhům věnována nepřiměřená péče na úkor jiných, ale také že jde o jediný vědeckými daty podložený funkční nástroj druhové ochrany. Nežli se pokusíme společně zhodnotit funkčnost a efektivitu nástroje záchranných programů a programů péče, je nezbytné představit si jejich rámec, legislativní i věcný.

Záchranné programy zvláště chráněných druhů jsou vytvářeny na základě zmocnění v § 52 odst. 1 zákona č. 114/1992 Sb., o ochraně přírody a krajiny, v platném

znění (dále jen „zákon“). Zákon říká, že „*k ochraně zvláště chráněných druhů rostlin a živočichů zajišťují všechny orgány ochrany přírody záchranné programy s cílem vytvořit podmínky umožňující takové posílení populací těchto druhů, které by vedlo ke snížení stupně jejich ohrožení. Záchranné programy spočívají v návrhu a uskutečňování zvláštních režimů řízeného vývoje, jakými jsou záchranné chovy, introdukce, reintrodukce, záchranné přenosy a jiné přístupné metody vhodné k dosažení sledovaného cíle.*“ Záchranné programy schvaluje Ministerstvo životního prostředí § 79 odst. 3 písm. m) zákona a k jejich přípravě zákon stanovuje kompetence Agentury ochrany přírody a krajiny ČR (AOPK ČR) a správám národních parků (§ 78 odst. 3 písm. k) a ve spolupráci s Ministerstvem životního prostředí (MŽP) také krajským úřadům (§ 77 odst. 5 písm. e). MŽP pak „*ve spolupráci s ostatními orgány ochrany přírody, vlastníky a nájemci pozemků, občanskými sdruženími*“ (dnes spolky)

BOX 1:

Co jsou záchranné programy a co programy péče?

Záchranné programy jsou dočasné projekty, jejichž smyslem je kombinací různých typů opatření dosáhnout zvýšení populace dotčeného druhu nad úroveň ohrožení vyhynutím. Tato úroveň se u jednotlivých druhů liší v důsledku různého typu rozšíření zbytkových populací druhu, jeho ekologie a síly vlivu ohrožujících faktorů apod. Záchranné programy proto kombinují opatření *ex situ* (záchranné chovy a vypouštění, resp. pěstování v kultuře a vysazování) s *in situ* ochranou. Základem ochrany *in situ* je ochrana biotopů dotčeného druhu, obnova vhodného prostředí a odstraňování rizikových faktorů, které v oblasti současného nebo potenciálního výskytu druhu působí. Zajištění dostatečné rozlohy biotopů v odpovídající kvalitě je klíčovou podmínkou každého záchranného programu.

Programy péče se zpracovávají pro druhy ohrožené nižší měrou nebo potenciálně ohrožené druhy, zejména takové, u kterých existuje riziko zhoršení stavu jejich populací a/nebo které jsou považovány za konfliktní z hlediska hospodářských zájmů člověka a vyžadují proto komplexní přístup. Tyto programy mohou být považovány za obdobu managementových plánů, jejichž zpracování je doporučováno pro některé druhy v rámci mezinárodních úmluv. Programy péče zahrnují především opatření administrativní, legislativní a osvětová, opatření aktivní péče o jedince druhu se uplatňují pouze v omezené míře.

a dalšími odbornými subjekty záchrané programy zajišťuje“ (§ 79 odst. 3 písm. m). Ve vztahu k **programům péče** je zákon výrazně skoupější, v zákonném směru jsou považovány za koncepce strategie ochrany přírody v České republice, které zpracovává MŽP ve spolupráci s kraji (§ 79 odst. 2 písm. a), případně je lze vnímat také jako určitý metodický dokument, který upravuje konkrétní postup u vybraných druhů. AOPK ČR a správy národních parků pak v tomto směru připravují programy péče jako jeden z úkolů odborných organizací ochrany přírody podle požadavků MŽP (§ 78 odst. 5). Praktická stránka přípravy a fungování programů byla zpřesněna *Koncepcí záchraných programů a programů péče zvláště chráněných druhů živočichů a rostlin v České republice* připravenou AOPK ČR a schválenou MŽP v roce 2014. Koncepce detailně rozpracovává problematiku záchraných programů v mezinárodním i evropském kontextu a shrnuje jejich základní principy vycházející z doporučení Mezinárodní unie pro ochranu přírody (IUCN). Pro přípravu programů pak koncepce vyčleňuje tři skupiny druhů – druhy vhodné pro záchrané programy, druhy vhodné pro programy péče a druhy vyžadující zvláštní zřetel (druhy málo probádané, vhodné k doplnění do seznamu zvláště chráněných druhů). Při vytváření koncepce bylo zásadní snahou určit objektivní kritéria výběru druhů (jimž se detailně věnuje článek J. Kostíukové v tomto čísle) a na jejich základě pak výběr omezeného počtu druhů, pro které budou programy připraveny. Součástí koncepce je též závazná osnova pro zpracování obou typů programů, pravidla přípravy, realizace i vyhodnocení programů a jsou popsány kompetence v této problematice. Kompletní znění koncepce je k dispozici na webových stránkách AOPK ČR www.zachranneprogramy.cz.

DOST TEORIE ANEB O ČEM PROGRAMY VLASTNĚ JSOU?

Záchrané programy (ZP) a programy péče (PP) jsou jedním z mála aktivních nástrojů druhové ochrany. Nejsou založeny na zákazech a pasivní ochraně, ale stanovují konkrétní opatření, jak v případě záchraných programů systematicky zlepšit stav vybraných neohroženějších druhů na úrovni celé ČR, resp. v případě programů péče udržet stav daných druhů a řešit s nimi související problémy, jako jsou hospodářské škody atp. Péče o druhy je sa-

mozřejmě reflektována také v plánech péče o chráněná území nebo souhrnech doporučených opatření (SDO) pro evropsky významné lokality a ptačí oblasti. To jsou však ze své podstaty dokumenty zaměřené na péči o jednotlivá území a nemohou tedy řešit přístup k ochraně druhu na úrovni celé populace nebo řešit případné ohrožující faktory mimo tato území apod. **Záchrané programy a programy péče tak ve vztahu k plánům péče o zvláště chráněná území a souhrnům doporučených opatření tvoří určitý rámec, který by měl zajistit koordinovaný přístup k cílovým druhům na populační úrovni a sjednotit (při zachování flexibility odpovídající místním podmínkám) management, monitoring i další aktivity směřující k ochraně daného druhu.**

Záchrané programy a programy péče dle dané osnovy nejprve shrnují všechny dostupné odborné informace o cílovém druhu (biologii, ekologii, nároky na prostředí atd.), příčiny jeho ohrožení, aktuální stav populací a dosavadní praktické zkušenosti s jeho ochranou v ČR i v zahraničí. Nejobtížnějším úkolem při přípravě programu je určit jeho cíle tak, aby byly reálné, kvantifikovatelné a vyhodnotitelné. V následující části jsou pak definovány konkrétní opatření k realizaci, včetně jejich prioritizace a harmonogramu. Naplňování programu je hodnoceno každoročně v rámci přípravy a vyhodnocení realizačního programu sestavovaného koordinátorem programu na AOPK ČR. Realizační program je při-

pravován včetně návrhu finančního zajištění opatření (předpokládaných nákladů a identifikace zdrojů). Obvykle po deseti letech je hodnocen program jako celek se třemi možnými závěry – úspěšně naplněn / neúspěšně naplněn / smysluplná aktualizace opatření a jeho pokračování. U prvních dvou variant je program vždy ukončen (např. v minulosti pro hořec jarní).

Náplní opatření programů je primárně **péče o biotopy** cílových druhů *in situ*, bez jejichž zkvalitnění, odstranění ohrožujících faktorů či zvětšení plochy veškerá další opatření pozbývají smysl. Důležitou součástí je **péče o jedince a populace druhů *in situ***, u záchraných programů oproti programům péče také posilování či znovu vytváření populací z polopřirozených chovů či kultivací *ex situ* nebo jiných stabilních populací v přírodě. Pro uchování variability populací lze využít řady různých metod od založení sterilní tkáňové kultury (např. u rdestu dlouholistého), po uchování semen v semenné bance (např. u matizny bahenní, hořčku mnohotvarého českého). To vše se smyslem návratu jedinců na místa jejich původního výskytu nebo zlepšení stavu stávajících populací, ať již na úrovni genetické variability, početnosti nebo poměru pohlaví. Využívání odchovaných či vypěstovaných jedinců v záchraných programech však není jejich nezbytnou součástí, např. nerealizují se v rámci ZP užovky stromové nebo ZP hnědáka osikového. **Důležitým opatřením programů je znalost stavu populací druhu, tedy**

Management lokality hořčku mnohotvarého českého v NPR Vyšenské kopce.
Foto Jana Zmeškalová

jeho monitoring a mapování. Monitoring se však nemusí soustředit pouze na druh samotný, ale také na kvalitu jeho prostředí, resp. zásadní faktory ovlivňující přežívání druhu, např. dostatek potravy u perlorodky říční nebo mikroklimatické měření na stanovištích hvozdíku písečného českého. Optimální součástí je pak monitoring efektivy realizovaných opatření. Významnou aktivitou nezbytnou již po přípravu dokumentu a jeho realizaci je **začlenění aplikovaného výzkumu.** Znalosti mezipopulační i vnitropopulační genetické variability jsou klíčové například pro posilování populací (otázky typu jaké vývojové stádium jedinců, jejich zdroj a množství, výběr cílových populací atd.), výzkum pomáhá určit kritické fáze životního cyklu (např. pro hořeček mnohotvarý český nebo hvozdík písečný český), hodnotit životaschopnost populace (např. vydry říční) a zodpovědět řadu otázek kritických pro úspěšnost programu. Nezanedbatelný význam má **osvěta**, práce s širokou veřejností i jednotlivými zájmovými skupiny, které mají přímý vliv na populace druhů, např. rybáři u rdestu dlouholistého nebo vydry říční, zemědělci a lesníci u bobra evropského. Metody vzdělávání jsou různorodé od aktivních, přímo v terénu, po workshopy, semináře, publicitu v médiích až po tištěné materiály (komiksy

Činnost bobra v lokalitě výskytu matizny bahenní v NPP Hrdibořické rybníky.
Foto Jana Zmeškalová

nebo pexeso nevýmaje), volbu formy je nutné volit dle různých cílových skupin. Opatření programů tvoří také aktivity v administrativní oblasti, jako je zajištění ochrany lokalit formou zvláště chráněných území, územní diferenciacie ochrany druhu tzv. zonace (např. pro bobra evropského) nebo příprava podkladů a návrhů na legislativní změny, novelizaci zákonů a vyhlášek.

PROČ ANO A PROČ NE

Z hlediska samotného fungování programů hraje zásadní roli organizační zajištění. To je nyní podle Koncepce záchranných programů zajištěno prostřednictvím koordinátora programu a realizačních týmů. Koordinátor plánuje konkrétní aktivity k zajištění opatření programu, dohlíží na jeho realizaci i financování a je důležitý také pro přenos zkušeností a kontakt mezi

BOX 2: DRUHÝ PROGRAMŮ

Realizované programy

V roce 2000 byl jako první schválen ZP matizny bahenní (*Angelica palustris*), poté ZP perlorodky říční (*Margaritifera margaritifera*). V roce 2003 pak přibyl ZP rdestu dlouholistého (*Potamogeton praelongus*). Dále následovaly v roce 2008 ZP hvozdíku písečného českého (*Dianthus arenarius* subsp. *bohemicus*), ZP sysla obecného (*Spermophilus citellus*) a ZP užovky stromové (*Zamenis longissimus*). V roce 2009 byl schválen PP pro vydra říční (*Lutra lutra*). V roce 2011 byla dokončena příprava a schválení ZP hořečku mnohotvarého českého (*Gentianella praecox* subsp. *bohémica*) a ZP hnědáka osikového (*Euphydryas maturana*). V roce 2013 byl připraven program péče o bobra evropského (*Castor fiber*). V roce 2013 byl aktualizován ZP perlorodky, aktualizace ZP rdestu a matizny je aktuálně v přípravě. Celkem tedy v současnosti probíhá osm záchranných programů a dva programy péče. Plné textové znění programů lze najít na webových stránkách AOPK ČR www.zachranneprogramy.cz, kde lze najít přehledně i výsledky hlavních aktivit pro záchranu těchto druhů.

Připravované programy

Díky finanční podpoře z EHP fondů a MŽP, převážně z malého grantového schématu „Záchranné programy pro zvláště chráněné druhy II“, je připravováno osm nových ZP, a to pro raroha velkého (*Falco ferrug*), dropa velkého (*Otis tarda*), ropuchu krátkonohou (*Epidalea calamita*), krasce dubového (*Eurythyrea quercus*), zvonovec liliolistý (*Adenophora liliifolia*), koniklec otevřený (*Pulsatilla patens*), snědek pyrenejský kulatoplodý (*Ornithogalum pyrenaicum* subsp. *sphaerocarpum*), a společný ZP pro hořeček nahoklý pravý (*Gentianella amarella* subsp. *amarella*) a hořeček drsný Sturmu (*Gentianella obtusifolia* subsp. *sturmiana*). V přípravě je PP pro velké šelmy – rysa ostrovida (*Lynx lynx*), medvěda hnědého (*Ursus arctos*) a vlka (*Canis lupus*).

Skončené programy

Kvůli úplnosti je nutné dodat, že v minulosti byly realizovány a ukončeny tři záchranné programy schválené MŽP. Jednalo se záchranný program rysa ostrovida (*Lynx lynx*) (1998 – 2000), záchranný program pro tetřeva hlušce (*Tetrao urogallus*) (1998–2007) a záchranný program pro hořec jarní (*Gentiana verna* subsp. *verna*) (2008–2012). Všechny tři programy byly po zpracování vyhodnocení ukončeny vzhledem k faktu, že nebylo možné pomoci navržených opatření ani jejich zásadním doplněním dosáhnout stanovených cílů programů.

Každoroční monitoring trsů hvozdíku písečného českého v NPP Kleneč. Foto Jana Zmeškalová

regiony s výskytem druhu, tedy koordinaci celého realizačního týmu. Nemalý podíl na úspěšné realizaci programu má jeho poradní sbor složený z vědců a odborníků, správců území, neziskových organizací, praktiků a lokálních znalců. Význam záchranných programů a programů péče tak není jen v podpoře konkrétního druhu, ale i v rozvoji vzájemné mezooborové komunikace a spolupráce. Dalším přínosem celostátních programů je komplexnost jejich přístupu, včetně pořizování detailních dat z monitoringu a managementů lokalit a jejich vyhodnocování, ale také přesné dokumentace postupu při posilování a obnově populací. Nelze opominout přínos pro mezinárodní spolupráci v ochraně druhu a sdílení zkušeností. Snazší by mělo být také financování aktivit programů, např. EHP fondy, Program INTERREG, Program LIFE nebo národní program Podpora obno-

vy přirozených funkcí krajiny (POPFK), kde je pro ZP a PP zřízen zvláštní podprogram. Výhodou, i když ne primárním cílem, je přesah významu péče o vybrané druhy i na další vzácné a ohrožené druhy a biotopy. Argumentem proti programům bývá nekonceptní výběr druhů v minulosti a jejich striktní vazba na seznam zvláště chráněných druhů ve vyhlášce č. 395/1992 Sb. Červené seznamy jsou sice posuzovaným kritériem, ale dle zákona jsou záchranné programy podmíněny vždy zákonnou ochranou druhu. Kritizovaný subjektivní výběr druhů řeší stanovením objektivních kritérií Koncepte, kritika však zůstává v případě celkově nízkého počtu programů, resp. druhů, pro něž jsou realizovány. Kritizovaným faktem je také náročnost realizace některých programů, kdy je např. nutné revitalizovat či nastavit odlišné management v celém povodí. Zároveň v řadě

případů není nutné pro ochranu druhu využít takto složitý a náročný přístup, jakým je příprava programu a aparát jeho realizace. Měla by existovat flexibilnější podoba cílené péče o druhy, příkladem jsou regionální akční plány, které aktuálně zavádí a testuje v praxi AOPK ČR. Obecně velkou nevýhodou je absence záchranných programů pro habitaty, obdobně jako funguje v Norském království, v českých podmínkách je pro ni zásadním limitem současné zákonné nastavení druhové ochrany.

I přes výše zmíněné nevýhody je pro mnoho druhů nástroj záchranného programu nebo programu péče klíčový a potřebný. Optimálním stavem by samozřejmě byla existence desítek funkčních programů, nicméně realita je odlišná, narážející často na limity financování i personální kapacity ochrany přírody. Zákon o ochraně přírody a krajiny žádnou formou nepřikazuje aktivní přístup k ochraně druhů - zákon je z principu spíše regulační nástroj a je tedy postaven na zákazech, sankcích a případné motivační složky (bohužel) nejsou příliš rozvinuté. Záchranné programy ani programy péče tedy možná nejsou ideálním nástrojem, ale nástrojem funkčním, který má smysl dále využívat jako jednu z vhodných forem péče o druhy.

Zvláštní poděkování patří všem profesionálům, dobrovolníkům, odborníkům i laikům, kteří se problematice ochrany druhů i realizaci konkrétních záchranných programů a programů péče věnují se zápallem a nadšením již řadu let.

LITERATURA

Koncepce záchranných programů a programů péče zvláště chráněných druhů živočichů a rostlin v České republice, AOPK ČR a MŽP, 152 stran

A. Vorel a kol.: Program péče o bobra evropského v České republice (2013), AOPK ČR a MŽP, 97 stran

L. Poledník a kol.: Program péče pro vydru říční (*Lutra lutra*) v České republice v letech 2009 – 2018 (2009), AOPK ČR, 84 stran

Záchranný program hnědáka osikového (*Euphydryas maturna*) v České republice (2011), MŽP, 74 stran

J. Brabec: Záchranný program hořečku mnohotvarého českého (*Gentianella praecox* subsp. *bohemica*) v České republice (2010), AOPK ČR, 62 stran a přílohy

V. Rybka: Záchranný program matizny bahenní (*Angelica palustris*) v České republice (2000), AOPK ČR, 30 stran

J. Švanyga a kol.: Záchranný program perlorodky říční (*Margaritifera margaritifera*) v České republice (2013), AOPK ČR, 77 stran a přílohy

J. Bělohoubek: Záchranný program pro hvozdík písečný český (*Dianthus arenarius* subsp. *bohemicus*) (Novák) O. Schwarz (2008), AOPK ČR, 56 stran

R. Prausová a kol.: Záchranný program pro rdest dlouholistý (*Potamogeton praelongus* WULFEN) v České republice (2003), AOPK ČR, 28 stran

J. Matějů a kol.: Záchranný program sysla obecného (*Spermophilus citellus*) v České republice (2007), AOPK ČR, 86 stran a přílohy

V. Zavadil a kol.: Záchranný program užovky stromové (*Zamenis longissimus*) v České republice (2008), AOPK ČR, 76 stran a přílohy

Zákon č. 114/1992 Sb., o ochraně přírody a krajiny, v platném znění

www.mzp.cz

www.zachranneprogramy.cz